Бәхтијар Ваһабзадә

Садәликдә бөјүклүк

ЈАЗЫЧЫ
БАКЫ
1978

ҺЕЈРӘТ, ЕЈ БҮТ!..

Өмрүмүз боју муғамлара гулаг асмышыг. Јаныглы сәсләр, шикајәт долу наләләр бизи көзлә көрүнә билмәјән сеһрләр дүнјасына апармыш, гәлбимизи гәрибә фикирләрин гојнуна атмыш, бизи дүшүндүрмүш, дүшүндүрмүшдүр.

Гәрибә бурасыдыр ки, ејни муғам мүхтәлиф вахтларда бизим гулағымыза башга-башга сөзләр, башга-башга мәтләбләр пычылдајыр, һәр дәфә бизи башга аләмин гојнуна атыр.

Муғамла экиз олан Фүзули ше'ри дә белә... Биз Фүзулини дөнә-дөнә охумуш, һаггында дөнә-дөнә јазмыш, ич вә чөл мә'наларыны арашдырмыш, дөнә-дөнә тәһлил етмиш, башгаларынын да онун һаггында јаздыгларыны дөнә-дөнә инчәләмишик.

Лакин...

Һабил Қаман, Гәдир Рүстәмов, Қамил Чәлилов көһнә муғамда тәзә рәнк, тәзә чаларлар көрүб, ону көрдүкләри шәкилдә бизә тәзәдән чатдырдыглары кими, һәр әсрин Фүзули тәдгигатчысы да бу бөјүк даһидә јени рәнкләр, јени чаларлар тапыр вә гоча Фүзулини бизә башга шәкилдә тәгдим едир.

Мән Фүзули тәдгигатчысы дејиләм. Фүзулини там мә'нада баша дүшүрәм—иддиасында да дејиләм. Лакин вахтилә Фүзули сәнәтиндән баша дүшдүкләрими јашымын бу чағында ајры чүр баша дүшүрәм...

Инди гәлбимдә гајнајан, мәни исидән, дујғуларыма атәш верән јени дүшүнчүләрими һөрмәтли охучуларымла бөлүшмәк истәјирәм:

1. ЈЕР ОҒЛУ, ЈЕР ШАИРИ

Истәр Азәрбајҹан вә истәрсә дә Шәрг вә Гәрб тәдгигатчылары бә'зи һалларда Фүзули ешгини платоник ешг—һәјатла һеч бир әлагәси олмајан гејри-реал, әфсанәви, хәјали, мистик ешг адландырыр, бу ешги тәсәввүф ешги илә әлагәләндирирләр. Әлбәттә, бу мүддәаны ирәли сүрәнләрин әлләриндә мүәјјән әсаслар вардыр. Лакин буну гејдсиз-шәртсиз гәбул етмәк дә, фикримизә көрә, дүз дејил. Она көрә ки, тәсәввүф Фүзули јарадыҹылығынын маһијјәтиндә дејил, әламәтләриндәдир.

Фикримизҹә, Фүзули ше'риндәки тәсәввүф, онун өзүндән әввәлки әдәбијјатын үмуми руһундан, ән'әнәсиндән кәлир. Фүзули, зәманәсинин бүтүн биликләринә саһиб олан, өзүндән әввәлки әдәбијјат вә фәлсәфәни дәриндән билән устад шаирдир. О, јәгин ки, Мөвлана Ҹәлаләддин Румини, Шәмс Тәбризини, Шејх Маһмуд Шәбүстәрини вә Нәсимини дәриндән билирди. Бу әдәби тә'сир вә ән'әнә Фүзули јарадыҹылығына да өз тә'сирини көстәрмәјә билмәзди.

Буна көрә дә биз Фүзули ше'риндәки тәсәввүф әламәтләрини илк нөвбәдә әдәби тә'сирин нәтиҹәси кими гијмәтләндирмәк истәрдик.

Фүзулинин тәрәннүм етдији һиссләрин, фикирләрин бизә гејри-реал, мистик көрүнмәси вә бә'зи тәдгигатчылар тәрәфиндән тәсәввүф ше'ри кими баша дүшүлмәсинин бир сәбәби дә бурадакы фикир вә дујғуларын мүбалиғәли шәкилдә тәгдим олунмасы, шиширдилмәси вә үлвиләшдирилмәсидир. Фүзули ше'риндәки бу мүбалиғә, бу уҹалыг вә бөјүклүк бизә гејри-ади вә гејри-һәјати көрүнүр. Лакин унутмаг лазым дејил ки, Фүзулинин өзү бөјүкдүр, өзү бөјүк оланын исә сөзү бөјүк олар. Фүзулинин ешги дә, бу ешгдән јаранан дәрд дә, һәсрәт дә, бу дәрдә дөзүм дә, дәрдин өзүнә олан севки дә, дәрдә олан һәсрәт дә бөјүкдүр, үлвидир! Фүзули дәрди она көрә үлвидир ки, дәрд ону камала чатдырыр, ону јүксәлдир, ону уҹалдыр:

> Еј Фүзули, гылмазам тәрки-тәриги-ешг ким,
> Бу фәзиләт дахили әһли-камал ејләр мәни.

Јахуд:

> Јарәб, бәлаји-ешг илә гыл ашина мәни,
> Бир дәм бәлаји-ешгдән етмә ҹуда мәни.

Ешг бәласындан хилас етмәк үчүн Мәҹнуну атасы Кә'бәјә апарыр. Мәҹнун Кә'бә дашына үз вуруб, бу бәладан хилас олмаг әвәзинә, бу бәлаја даһа чох мүбтәла олмаг истәдијини билдирир:

> Сал көнлүмә дәрдү ешгдән гәм,
> Һәр ләһзәвү һәр заману һәр дәм.
> Ешг ичрә мүдам шөвгүм артыр
> Шөвг илә һәмишә зөвгүм артыр.
> Һәр ганда ки, аләм ичрә гәм вар,
> Гыл көнлүмү ол гәмә кирифтар.
> Әндишеји-әглдән ҹуда гыл,
> Ешг илә һәмишә ашина гыл,
> Артыр мәнә зөвг шөвг—Лејли

вә с.

Бу һиссләр, бу арзулар, бу дујғулар илк бахышда, әлбәттә, бизә гејри-ади көрүнә биләр. Лакин диггәтлә бахылса, бурада Фүзулинин тәрәннүм етдији ешгин өзү бөјүкдүр. Бу ешг инсаны фәдакарлыға сәсләјән, ону дахилән бөјүдән, мә'нән јүксәлдән, гәһрәманлыг дәрәҹәсинә уҹалдан ешгдир. Фүзули нә үчүн Мәҹнун образыны јаратды? Мәкәр Фүзули Мәҹнунун өзү дејилми? Бу Мәҹнун нәјин мәҹнунудур, нәјин дәлисидир? Мәҹнун, идрак мәҹнунудур, һәр шеји дәрк етмәк, һәр шејин маһијјәтинә, ҹөвһәринә вармаг еһтирасынын тәҹәссүмүдүр!

Мәҹнун, ҹәмијјәтин мәһдуд гајда-ганунларына гаршы идракын үсјаныдыр. Инсаны һәддиндән артыг севдијиндән инсанлардан гачан, ҹәмијјәти һәддиндән артыг севиб, ону даһа көзәл көрмәк истәдијиндән ҹәмијјәтдән гачан, көзәллији һәддиндән артыг севдијиндән вүсалдан гачан бу бөјүк образ, Фүзулинин өзү иди. Бир сөзлә, Фүзули, бөјүк тәбиәтли, бөјүк идраклы, ҹәмијјәтин фөвгүнә галхмыш әфсанәви Мәҹнун образында өзүнү, өз мә'нәвијјатыны тапмышдыр. Мәҹнуну Фүзулијә севдирән ондакы гејри-адилик, ондакы бөјүклүк вә јүксәклик иди. Әслиндә мә'лум әрәб әфсанәсиндә биз бу бөјүклүјүн јалныз хырдача әламәтләрини көрүрүк. Ону бу бөјүклүјә галдыран, ону гејри-адиләшдирән, бәшәри дујғуларын фөвгүнә јүксәлдән Фүзули сәнәтинин бөјүклүјү, Фүзули сөзүнүн гүдрәти иди. Буну биз «Лејли вә Мәҹнун» дастанынын сонунда шаирин Кәрдунла олан сөһбәтиндә дә көрүрүк. Шаир Кәрдуна дејир ки,

Лејлини вә Мәчнуну дәрд ичиндә говуруб, аләмдә рүсвај еләјән сән олдун, сән онлары «Даим гәм ичиндә зар гылдын». Шаирин бу сөзүнә Кәрдун белә чаваб верир:

Мәчнун дедијин вүчуди-камил,
Һәр данишә сәндән олду габил.
Диванә она сән ејләдин ад.
Сәндән она јетди зүлми-бидад.

Лејли дедијин мәһи-тамами,
Мән пәрдәдә сахладым кирами.
Рүсваји-хәлајиг ејләдин сән
Мин тә'нәјә лајиг ејләдин сән.

Бу, бөјүк шаирин бөјүк е'тирафыдыр. Беләликлә, Мәчнундакы идрак вә чүнунлуг, Лејлидәки вәфа вә дөзүмлүлүк, бир сөзлә, онлара верилән характер әламәтләр—бөјүклүк вә үлвилик Фүзулинин өз јарадычылыг тәхәјјүлүнүн мәһсулудур.

Мәчнун, Фүзулинин бөјүк дәрдләринин, бөјүк фикирләринин ифадәси үчүн бир васитә, бир елчи иди. Бу бөјүк васитәчинин, бу бөјүк елчинин дили илә данышан Фүзулинин ишләтдији мүгајисәләр, бәнзәтмәләр вә бәдии тәсвир васитәләри дә бөјүк, өлчүсүз вә гејриади олмалы иди вә елә дә олду. Демәк, Фүзулинин ешги илә бәрабәр сәнәти бөјүкдүр, гејри-адидир.

Мәчнунун атасы кечәнин гаранлығында оғлуну ахтара-ахтара бир сәһраја кәлир. Сәһрада узагдан бир ишыг көрүнүр. Гоча ата ишыға тәрәф кедир:

Пәрванә кими үз урду нарә,
Чүн кетди вә ејләди нәзарә.
Көрдү ки, бу шө'лә бир нәфәсдир,
Нә шө'леји-чирми-хару-хәсдир.
Мәчнунундур бу аһи-сәркәш.

Нәфәсин од тутуб јанмасы, әлбәттә, реаллыг бахымындан әглә батан дејил. Лакин дәрдин бөјүклүјү вә сонсузлуғу бахымындан бу, бир бәдии керчәкликдир вә биз буна инанмаға мәчбуруг. Мәчнунун атасы:

Вәһшиләр илә нәдир бу бирлик?
Инсан илә хош дејилми дирлик?—

—дејә ону евинә дөнмәјә, атасынын малу-мүлкүнә саһиб олмаға чағырдығы заман Мәчнун она белә чаваб верир:

Сән демә ки, тут хәбәр сөзүмдән,
Ким, јох хәбәрим мәним өзүмдән.
Мән әглә тәвәччөһ ејләрәм чох,
Севда јолуму тутар ки,—јох, јох
Мән гандану, тәрки-ешг гандан?
Ешги-әзәли чыхармы чандан?
...Ол зәхм әсәри көрүнду мәндә,
Биз бир руһуз ики бәдәндә.
Биздә икилик нишаны јохдур,
Бир-биринин өзкә чаны јохдур.

Бу фикирләр, бу дујғулар бир чох тәдгигатчылара мүбалиғәли вә мистик көрүнсә дә, букүнку елм, идрак бахымындан бунлар јалныз бәдии керчәклик дејил, ејни заманда елми керчәкликдир.

Инди психотроника дејилән бир елм јаранмышдыр. Башга-башга шәһәрләрдә јашајан ана вә өвлад, јахуд ики севкили фәһмлә бири дикәринин башына кәлән мүсибәтдән хәбәрдар олур. Интуитив олараг мүсибәти фәһм едир. Биз нағылларымызда да белә әһвалатлара раст кәлирик. Севкилинин башына кәлән һадисә јухуда ашигә әјан олур. Јахуд севкилиләрә јухуда ешг шәрбәти ичирилир, онлар да бир-бирини арајыр вә тапыр. Вахтилә биз бунлары бош нағыл вә уйдурма, әфсанә һесаб етмишик. Лакин букүнкү елм сүбут едир ки, бунлар ујдурма, әфсанә дејил, керчәкликдир. Бу бајатыја диггәт јетирәк:

Әзизим бахты јарым
Бахтымын тахты јарым.
Үзүндә көз изи вар,
Сәнә ким бахды, јарым?

Үздәки көз изини ашигин көрә билмәси бир әфсанәдирми? Гәтијјән! Бу, ешгин бөјүклүјүдүр. Бу, арифликдир, бу, идракын вә һиссин зирвәсидир. Бәли, бөјүк мәһәббәтлә севә билән ашиг севкилисинин гәлбиндән кечәни үзүндән охумағы бачарар, севкилисинин үзүнә тохунан јад бахышларын изини көрә биләр. Белә олдуғу һалда Мәчнунун:

Санма ки, ол олдурур, мәнәм мән,
Бир чан илә зиндәдир ики тән.
Хүррәм олурам о олса хүррәм,
Гәм јетсә она, мәнә јетәр гәм.

сөзләри биздә нә үчүн тәәччүб доғурмалы, биз нә үчүн буну мистика кими анламалыјыг?

1487—2

Ше'риндә тәригәтә даһа јахын олан Јунист Имрәни түрк тәдгигатчысы Сәбаһәддин Ејјубоғлу һаглы олараг јер шаири һесаб едир. Әслиндә Јунист Имрә өзү дә өзүнү јер шаири сајыр:

Мән ајымы јердә көрдүм,
Нә ишим вар көј үзүндә?
Мәним көзүм јердә кәрәк,
Мәнә рәһмәт јердән јағар.

Фүзулидә дә мәсәлә беләдир. Һәтта бу ики бөјүк шаирдә бир-бирилә сәсләшән дүшүнчәләрә, дујғулара истәдијимиз гәдәр раст кәлә биләрик.

Һәмид Араслы, Мирзаға Гулузадә, Мәммәд Чәфәр, Әһмәд Қабаклы, Ата Тәрзибашы, Абдулбағы Көлпинарлынын бу барәдәки фикирләринә тамамилә ортағыг. Әһмәд Қабаклы јазыр: «Фүзули... кендини сырф тәсәввүфә вермиш, јашајыш, дујғу вә дүшүнчәси илә бу фәлсәфә ичиндә әримиш бир инсан дејилдир. Онда тәсәввүф садәчә јанғы артдығча гүјулашан вә дәринләшән бир дүшүнчә зөвгүдүр. Нитеким «ешг» анлајышы да бүсбүтүн тәсәввүфә бағланмаз» (Түрк әдәбијјаты, сәһ. 240).

Көлпинарлы јазыр: «Фүзули һеч бир тәригәтә садиг дејилдир. Суфи, јахуд мүтәсәввүф бир шаир олмасы шө'лә дурсун, һәр һансы бир тәригәтә дә, интисаб етмәмишдир» (Фүзули диваны. Өн сөз. Истамбул, 1961 XXXV, сәһ.). Көлпинарлы јенә орада јазыр: «Биз шаири мүһитиндән вә дүнјадан ајрылмыш мүчәррәд бир будда, көзләрини јуммуш, ич аләминә далмыш вә ич аләми дә дыш аләминдән тамамилә ајры, дүшүнчәләринә, сөзләринә анчаг кендини миһвар единмиш гариб бир мәхлуг олараг танымыјоруз».

Алимләр тамамилә һаглыдыр. Буна көрә дә онун һисс вә һәјәчанлары чанлыдыр, һәјатидир. Лакин Фүзули о гәдәр бөјүк вә фөвгәл'адәдир ки, биз онун Султан тәрәфиндән верилмиш барата көрә доггуз ахча үчүн һөкумәт гапыларыны дөјдүјүнә, салам вериб, салам ала билмәмәсинә инана билмирик. Анчаг бунун керчәк олдуғуну да дана билмәрик.

Мәммәд Фуад Көпрүлү, Әли Ниһад Тәрлан вә б. алимләрин Фүзули ше'рини тәсәввүфә бағламалары илә разылашмаг олмаз. Ә. Н. Тәрлан «Лејли вә Мәчнун»а јаздығы өн сөздә Фүзулинин «Су» рәдифли мәшһур ше'риндә ишләнән Су, Гумру вә Сәрв образларында тәсәввүф фикирләри тапыр вә шаири тәригәт мүғәнниси кими гәләмә верир.

Ата Тәрзибашы исә 1966-чы ил, 9 нөмрәли «Гардашлыг» мәчмуәсиндә дәрч етдирдији «Фүзулидә гапалы анламлар» адлы мәгаләсиндә һаглы олараг Су, Гумру вә Сәрв образларынын әлагәсини халг арасында јајылмыш мәшһур «Биби Су» әфсанәси илә изаһ едир. Бу, тамамилә доғрудур. Биз Фүзули образларыны тәригәт истилаһларында дејил, мәһз халг әдәбијјатында, фолклорда арамалыјыг.

Фүзулинин дилиндә романтик тәшбеһ вә мүбалиғәләрлә јанашы истәдијимиз гәдәр реал, һәјатдан доған дујғулара, тәбии, инсани һиссләрә, халг ифадә тәрзинә, аталар сөзләринә, зәрби-мәсәлләрә вә идиоматик ифадәләрә раст кәлирик. («Ираг олсун јаман көздән», «Гул хатасыз олмаз», «Гана ган», «Гыз әрдә, ја корда» вә с. кими).

Фүзули ше'ри бүтүн варлығы илә халг әдәбијјатына, халг руһу вә халг мә'нәвијјатына бағлыдыр. Бу ше'рдә истәдијимиз гәдәр бајатылардан кәлмә ифадәләр, дујғулар вә һиссләр тапмаг олар.

Мәсәлән, Фүзулинин:

Илдә бир гурбан кәсәрләр хәлги-аләм ејд үчүн,
Дәмбәдәм, саәтбәсаәт, мән сәнин гурбанынам.

бејти

Әзизијәм күндә сән,
Көлкәдә мән, күндә сән.
Илдә гурбан бир олар,
Чаным алдын күндә сән.

—бајатысы илә,

Нолду кәтирмәдин әлә сәдпарә көнлүмү
Фәһм ејләдинми әл кәсә ол шишә пәрәси?

—бејти

Көј үзү дамар-дамар,
Көјдән јерә нур дамар.
Көнүл ки вар, шишәдир,
Сән сындырсан, ким јамар?

бајатысы илә,

Чәкмә зәһмәт, чәк әлин тәдбири-дәрдимдән, тәбиб,
Ким, дејил сән билдијин, мән чәкдијим бимарлыг.

бejти

Бир од дүшдү кәлләмә,
Өзү јанар јелләмә.
Синәмдә јар дағыдыр,
Нашы тәбиб әлләмә.

бајатысы илә,

Кәлән навәкләрин бир-бир јығыб гојмаз булам зөвгүн
Мәни һирман одуна јандыран сузи-дәрунимдир.

бejти

Әзизим охујанды,
Севкилим охујанды.
Кипријиндән ох атды,
Синәмдә оху јанды.

бајатысы илә,

Көз көрдү гамәтин, дили чан олду мајили

мисрасы

Башымда күлаһым вар,
Көнлүмдә мин аһым вар.
Көз көрдү, көнүл севди,
Мәним нә күнаһым вар?

—бајатысы илә нә гәдәр сәсләшир.

Шаир вә тәдгигатчы Ајаз Вәфалы «Фүзули вә фолклор» мөвзусунда диссертасијасында бу мәсәләләри чох көзәл вермишдир.

Шаир, севән үрәкләрин елә реал вә һәјати хүсусијјәтләрини тәсвир едир ки, бу һаллары кечирмәјән, севкинин изтирабларыны бир инсан кими дадмајан адам бунлары дујуб гәләмә ала билмәз:

Еј Фүзули, јар әкәр чөвр етсә ондан инчимә,
Јар чөврү ашигә һәрдәм мәһәббәт тазәләр.

Јарын чөврү илә мәһәббәтин тәзәләнмәси һалы нә гәдәр һәјати вә нә гәдәр тәбии тәсвирдир.

«Лејли вә Мәчнун»да бүтүн образларын һал вә дурумлары, истәк вә тәләбләри, изтираб вә дүшүнчәләри чох чанлы вә һәјати шәкилдә тәсвир олунур (Гејсин мәчнунлуг дәрәчәсинин тәсвири истисна олмагла):

Ким Лејлијә гылса бир хитабы,
Гејс иди она верән чавабы.
...Лејлидә охумаг изтирабы,
Олса, рухи Гејс иди китабы.
Мәшг етмәјә Гејс алса бир хәт,
Лејли гашы иди она сәрхәт.

Бунлар бир мәктәбдә охујан ики кәнчин севки һалларынын сон дәрәчә реал, тәбии вә һәјати тәсвирләридир. Мәктәбдән дағыландан сонра бир даһа севкилисини көрмәк үчүн китаб бәһанәси илә Мәчнунун Лејликилә кәлмәси нә гәдәр тәбии вә нә гәдәр һәјатидир. Јахуд Лејлинин анасынын гызына ејләдији нәсиһәт јетишмиш гызы олан бүтүн аналарын үрәјиндән хәбәр верир:

Еј шух! Нәдир бу көфткуләр?
Гылмаг сәнә тә'нә ејбчуләр.
Нејчин өзүнә зијан едирсән,
Јахшы адыны, јаман едирсән?
Нејчин сәнә тә'нә едә бәдку,
Намусуна лајиг ишмидир бу?
Назик бәдән илә бәрки-күлсән,
Амма нә дејим ки, мән, јүнүлсән.
Лалә кими сәндә лутф чохдур,
Амма нә дејим үзүн ачыгдыр.
Тәмкини чүнунә гылма тәбдил,
Гызсан, учуз олма, гәдрини бил.

Јахуд Мәчнунун атасынын ону ешг јолундан узаглашдырмаг, евинә гајтармаг үчүн дедији сөзләр, тохундуғу мәсәләләр өвлады доғру јола гајтармаг истәјән һәр бир атанын үрәјиндән кәлән тәбии нидалардыр:

Дирликдә чу сәндән алмадым кам,
Түсәнлијә дүшдүн, олмадын рам.
Будур кәрәминдән илтимасым,
Ким тутасан өлдүјүмдә јасым.

...Будур гәрәзим ки, досту дүшмән,
Көрсүн сәни ејлијәндә шивән.
Бикәслијим олмаја мәнә ар.
Мә'лум едәләр ки, варисим вар.

Ибн-Сәламын евиндә оллуғу заман Лејли, Мәчнун үчүн ачыг-ашкар көз јашы төкүб фәрјад гопара билмир.

Ибн-Сэлам өләндән сонра әр өлүмү Лејли үчүн ағлајыб фәрјад гопармаға бир бәһанә олур. Бу, Лејлинин конкрет дуруму үчүн сон дәрәчә мүнасиб вә һәјати бир бәһанәдир. Бу мәсәләни Фүзули инчәлијинә гәдәр тәсвир едир:

Дерләр бу иди әрәбдә адәт
Ким, әр әкәр өлсә, галса өврәт,
Бир ил, ики ил тутарды матәм,
Фәрјад-фәған едиб дәмадәм.
Хош кәлди бу адәт ол никарә,
Фәрјади-фәғанә олду чарә.

Белә тәбии вә һәјати мисаллардан, тәсвирләрдән истәдијимиз гәдәр кәтирә биләрик. Бүтүн бунлар һамысы Фүзули ешгинин һәјатдан доған, тәбии ешг олдуғуну сүбут едир.

2. «ЛЕЈЛИ ВӘ МӘЧНУН»

Азәрбајчан әдәбијјатында «Лејли вә Мәчнун» әфсанәси илк дәфә Низами тәрәфиндән гәләмә алынмышдыр. Низамидән 400 ил сонра ејни мөвзуда дастан бағламыш Фүзули Низамини тәкрарламамыш, тамамилә башга јолла кетмишдир. Әлбәттә, мән бурда Низами «Лејли вә Мәчнун»унун Фүзули «Лејли вә Мәчнун»у илә фәргли вә охшар чәһәтләрини инчәләмәк мәгсәдини гаршыма гојмамышам. Јалныз буну демәк истәрдим ки, Низами «Лејли вә Мәчнун»унунда нәсиһәт, дидактика үстүнлүк тәшкил едирсә, Фүзули мә'лум әрәб әфсанәсини даһа чох әфсанәләшдирмәклә бәрабәр, ону чанлы һәјатдан да гопармамышдыр. Белә ки, бу дастанда әрәб Мәчнунундан чох, өз Мәчнунумузу көрүрүк. Фүзули мә'лум әфсанәни бир гәдәр романтикләшдирмәклә јанашы, ону торпаға, халгын һәјатына бағламышдыр. Бу дастан бизим торпағымыздан чүчәрән өз мејвәмиздир. Бурада биз дағларымызын вүгарыны көрүр, чәмәнләримизин әтрини һисс едир, өз күләкләримизин сәсини, суларымызын шырылтысыны ешидирик.

Һәлә ингилабдан әввәл белә мәктәбләримиздә «Лејли вә Мәчнун» дәрслик олмуш, мәктәблиләр бу чешмәдән су ичмишдир. Фүзулинин бир чох мисраларыны халг зәрби-мәсәл кими, аталар сөзү кими ишләдир.

Һәтта халг Фүзули адына зәрби-мәсәлләр дә дүзәлтмишдир:

Фүзули дәрд әлиндән дағა чыхды,
Дедиләр: бәхтәвәр јајлаға чыхды.

Мән һәмишә Фүзулинин бу гәдәр севилмәсинин, әзбәрләнмәсинин сәбәбини ајдынлашдырмаг истәмишәм. Ахы, бир мәсәләни дә унутмаг олмаз ки, индики Азәрбајчан дили Фүзули дилиндән фәрглидир. Фүзули дилиндәки әрәб вә фарс сөзләри, тәркибләри мүасир Азәрбајчан дилиндә јохдур. Халг бу сөзләри там мә'нада баша дүшә билмир. Бунунла белә халг бу ше'рә нечә дә вурғундур! Көрәсән, бунун сирри нәдир?

Бунун сирри ондадыр ки, халг ајры-ајры ифадәләри, кәлмәләри баша дүшмәсә дә, Фүзули руһуну, Фүзули зөвгүнү вә дүшүнчә тәрзини чох јахшы баша дүшүр. Чүнки Фүзули руһу, онун дүшүнчә тәрзи халгын өзүнүнкүдүр. Чүнки Фүзули ше'ри бүтөвлүкдә бу халгын өз бағрындан фышгыран бирналәдир, бир фәрјаддыр. Чүнки Фүзули ше'ри өз көкләри илә бу торпагдан көјәрмиш, бу торпагдан бој атмышдыр. Демәк, Фүзули, кәнардан кәлмә һәр һансы бир тәригәтин дејил, халг руһунун ифадәчиси олмушдур.

«Лејли вә Мәчнун» бөјүк шаиринән камил, ән бүтөв, ән гүдрәтли әсәридир. Ејни заманда дүнја әдәбијјатынын шаһ әсәрләриндән биридир. Буну биз тәәссүбкешлик бахымындан дејил, дүнја әдәбијјатынын шаһ әсәрләри илә мүгајисәдә дејирик.

«Лејли вә Мәчнун»ун бөјүклүјүнү биз нәдә көрүрүк? Ше'ријјәтиндәми? Јүксәк бәдиилијиндәми? Бәшәрилијиндәми, образларын камиллијиндәми, бүтөвлүјүндәми, фикрин вә идејанын дәринлијиндәми?

Сајдығымыз бүтүн бу кејфијјәтләр бу бөјүк сәнәт әсәриндә вардыр. Бу әсәрин һәр чәһәтиндән ајрылыгда бөјүк китаблар јазмаг мүмкүндүр. Биз бурада бу дастанын јалныз бир чәһәтиндән—образларын тәбиилијиндән вә бүтөвлүјүндән, онларын бәшәрилијиндән, дашыдығы гајәләрин бөјүклүјүндән данышмаг истәјирик.

Мәчнун—өз чаһаншүмуллуғу, әзәмәти вә санбалы е'тибарилә дүнја әдәбијјатынын ахиллесләри, шаһ едипләри, сөһраблары, һамлетләри, лирләри, ромеолары сәвијјәсиндә дура биләчәк нәһәнкләр нәһәнки бир образдыр. О, ешгин фәдакар гәһрәманы, азадлыг вә һуманизм идејасынын мүчаһидидир. О, образлыгдан символ сәвијјәсинә јүксәлмиш бир идејадыр. О, мүстәбидлик дүнјасынын башы үзәриндә учалан бир фәрјаддыр. Инсанлығын дәрдидир, фачиәсидир.

Бәс Лејли?

Лејли вә Мәчнун кими образлыгдан чыхмыш, вәфа, сәдагәт символуна гәдәр јүксәлмиш һәзин бир инилтидир. Лејли әкс тәрәфләрдә дурмуш, бир-биринә гылынч ојнадан ики гүтбүн икисинә дә сәдагәтлидир. О, Мәчнуну, Мәчнун ону севдији гәдәр севир. Лакин о, илк нөвбәдә заманәсинин гызыдыр. Лејли ата-анасынын ирадәсинә зидд һеч бир иш көрә билмәз. Она атасынын әмри илә Ибн-Сәлама әрә кетмәји тәклиф етдикләри заман сусур, ата әмринә баш әјир:

Лејли бу сөзә гылырды играр,
Демәзди бир өзкә мөһнәтим вар.
Көрмәзди ону өзүнә лајиг
Ким, тә'нә едә она хәлајиг.
Гыз һәр нечә јара олса талиб
Әлбәттә, кәрәк һәјасы галиб.

Лејли, Мәчнуну нә гәдәр севсә дә, гызлыг һејсијјәтини, исмәт вә һәјасыны унутмур. О, ата вә анасынын ел ичиндә рүсвај олмасыны истәмир, атасынын итаәтиндән чыхмыр, өз әзаблары һесабына ону разы салыр, Ибн-Сәлама әрә кедир. Лејлинин әрә кетдијини ешидән Мәчнун дәһшәтә кәләрәк:

Чүрмүмүз нолду ки, биздән ејләдин бизарлыг?
Биз гәмин чәкдик, сән етдин өзкәјә гәмхарлыг.
Сиздә адәт бумудур, бојлә олурму јарлыг?
Һаны еј залим, бизимлә әһди-пејман етдијин?—

—дејә ону мәзәммәтләјир. Бунун мүгабилиндә Лејли:

Мән көвһәрәм, өзкәләр хиридар,
Мәндә дејил ихтијари-базар.
Дөвран ки, мәни мәзада салды,
Билмәм ким иди сатан, ким алды...

—күнаһсыз олдуғуну тутарлы дәлилләрлә сүбута јети-

рир. Беләликлә, Лејли өз севкисиндә нә гәдәр јүксәкдирсә, һәјасында вә исмәтиндә дә бир о гәдәр тәбии вә хошакәлимлидир. Лејлинин гәлбиндә ики дујғунун чарпышмасыны көрүрүк. Һәја вә севки! Заманәсинин мәһдуд әхлаг нормалары вә истәк, арзу! Тәмизлик вә севки!

Әслиндә Лејлинин исмәти илә севкиси, әхлагы илә истәји, тәмизлији илә мәһәббәти бир-бирини инкар етмир. Лакин заманәјә көрә бу ики гүтб бир јерә сығабилмәзди. Инсани бахымдан јанашсаг, Лејли севкисиндә дә һаглыдыр, исмәтиндә дә. Буна көрә дә биз үрәји ики дујғунун дөјүш мејданына чеврилмиш Лејлинин һалына ачыјыр, онун фачиәсини шәхси дәрдимиз һесаб едирик. Бу, әлбәттә, тәкчә Лејлинин дәрди дејилдир. Бу, әсрләр боју Шәрг мүстәбидлијинин ана вә бачыларымызын, гыз вә кәлинләримизин башына кәтирдији бөјүк мүсибәт иди. Бу нөгтәдә Лејли фәрдиликдән чыхыб үмумиләшир.

Лејли, заманәсинин ганун вә гајдаларына, әхлаг нормаларына арха чевириб, севкилисинин далынча кетсәјди, бу бизи инандырмазды. Севкилисинә арха чевириб Ибн-Сәламла издивачда олсајды, образ кими кичиләр вә көзүмүздән дүшәрди. Одла су арасында галан Лејли, һеч биринә арха чевирмәдијинә көрә дөзүлмәз изтираблара мә'руз галыр. Фачиәси дә бу нөгтәдән башланыр. О, нә атасына әзаб вермәк истәјир, нә Мәчнуна. Әзабы өзүнә верир. Мәһз буна көрә дә о, бизим көзүмүздә даһа да учалыр вә онун фачиәсини өз фачиәмиз кими јашајырыг.

Бәс бу ики арзунун арасында битән Ибн-Сәлам һаггында нә дејә биләрик? Адәтән, севкилиләр арасына кирән үчүнчү шәхс дүнја әдәбијјатында әксәр һалларда мәнфи верилмишдир. Ромео вә Чулјетта арасындакы Парис кими.

Лакин Лејли илә Мәчнун арасындакы Ибн-Сәлама мәнфи дејә биләрикми?

Лејли бир пәри тәрәфиндән тилсимә дүшдүјүнү, бу тилсимдән чыхмаг үчүн вахт истәдијини дејинчә Ибн-Сәлам ону баша дүшүр. Ону зорла өзүнә арвад еләмир. Беләликлә, Фүзули Ибн-Сәлам образында хејирхаһ, башгаларынын дәрдини баша дүшмәји бачаран бир образ јаратмышдыр. Бир шејә дә диггәт јетирәк ки, Фүзули бу јүксәк инсаны «садәзәмир» адландырыр.

Әсәрин бир јериндә дә олсун Фүзули Ибн-Сәлам һагтында ону ләкәләјә биләчәк бир сөз демир. Ону һеч бир јердә Мәчнунла гаршылашдырмыр. Ибн-Сәлам Лејлини баша дүшдүјү кими, Мәчнун да Ибн-Сәламы баша дүшүр. Зејд Мәчнуна Ибн-Сәламын өлүм хәбәрини кәтирәндә Мәчнун:

Ол достум иди, дејилди дүшмән,
Һәм ол она ашиг иди, һәм мән.

—дејә онун өлүмүнә ағлајыр.

Рәгибә дост демәк нечә ишдир? Мәчнунун Лејлисини севән бир рәгиб она нечә дост ола биләрди?

Ејни күлү севән ики адам бир-биринә дүшмән ола биләрми? Бу зөвг ејнилији бахымындан Мәчнун өзүнү Ибн-Сәламда тапыр. Мүхтәлиф гүтбләрдә дуран ики арзу, арзунун өзүндә бирләшир. Бу бөјүклүк, бу јүксәклик, һәјатилик бахымындан бизә гәрибә көрүнә биләр. Лакин кәлин биз Лејли һәдәфини дәјишдирәк, ону Вәтәнлә әвәз едәк. Бәс онда нечә олар?

Мәним инсанлара, әтрафымдакылара мүнасибәт өлчүм, јә'ни севки вә нифрәт өлчүм Вәтәндир. Севдијим гадыны бир башгасы да севәрсә, мән о адама дүшмән кәсиләрәм. Лакин Вәтәними мәним гәдәр севән һәр һансы бир адамы мән дә севирәм.

Нә үчүн севдијимиз гадыны севән рәгибә гысганыр, она нифрәт едирик, лакин Вәтәнимизи севән адамы севирик? Она көрә ки, гадын севкиси фәрдидир, шәхсидир, бу севки јалныз бизим өзүмүзә мәхсус олан шәхси һиссимиздир. Бу мүәјјән гәдәр кичик һиссдир. Инсанын ән али, ән мүгәддәс севкиси исә Вәтәнә олан севкидир!

Мүәјјән јаша доландан сонра һәр кәнч мүтләг бир гадыны севир. Бир нечә гадыны да севәнләр вар. Лакин Вәтән бирдир, vаһиддир. Инсан үчүн икинчи Вәтән ола билмәз. Вәтән севкиси һәр наданын, һәр чаһилин севкиси дејилдир. Бу севки севкиләр севкисидир, дујғулар дујғусудур! Бу севки истәкләрин ән алиси, ән јүксәјидир. Вәтәни јүксәк дәрәчәдә севмәји бачармаг үчүн чох дәрин, чох камил олмаг, севкинин зирвәсинә јүксәлмәк лазымдыр. Мәчнун белә севмәји бачардығына көрә онун үчүн Вәтән бир олдуғу үчүн, Лејли дә бирдир, јеканәдир. Мәчнун үчүн икинчи Лејли ола билмәз. Вәтәни јүксәк дәрәчәдә севмәји бачаранлар үчүн икинчи Вәтән олмадығы кими!

«Ромео вә Ҹүлјетта», «Кәнч Вертерин изтираблары» кими дүнја әдәбијјатынын мисилсиз мәһәббәт дастанларында мәһәббәт фәрди севкинин һимнидирсә, «Лејли вә Мәчнун»дакы мәһәббәт, умумијјәтлә, севкинин өзүнә һимндир!

Ромео, Ҹүлјеттанын гәбри үстүндә Парисн өлдүрүрсә, Мәчнун рәгиби Ибн-Сәламын өлүмүнә көз јашы төкүр. Беләликлә, «Лејли вә Мәчнун»да рәһм, виҹдан, инсанлыг, һәр ҹүр егоизмдән, худбинликдән јухары галхыр. Мәчнун да, Лејли дә, Ибн-Сәлам да өз фаҹиәләринә шәхси фаҹиә кими дејил, бәшәри фаҹиә—заманын фаҹиәси кими бахырлар.

Ријази гануна көрә ики рәгәми бир-биринин үстүнә кәләндә рәгәм чохалар. Мәсәлән, бирин үстүнә бир кәләндә ики алынар. Лакин һәмдәрд дәрдләрини бөлүшәндә үрәк јүнкүлләшир, дәрд азалыр. Демәк, ики гәмхар, ики һәмдәрд бирликдә дәрди артырмаз, әксинә, азалдар. Еләҹә дә Мәчнун Ибн-Сәламы, о да Лејлини дәрк едир, баша дүшүр. Мәчнун, Ибн-Сәламы дүшмән дејил, дост билир. Чүнки онлар һәмдәрддир, һәмфикирдир, һәмзөвгдүр. Буна көрә дә Ибн-Сәламын өлүм хәбәри Мәчнуну сарсыдыр:

Ол ҹаныны верди, васил олду,
Өз мәртәбәсиндә камил олду,

—дејә Ибн-Сәламын Лејли јолунда ҹан вердијини дәјәрләндирир. Ону ешг јолунда өзүндән дә камил һесаб едир.

Бурада бир ҹәһәтә хүсуси диггәт јетирмәк лазымдыр. Мәҹнун вә Ибн-Сәлам, һәр икиси Лејлини севир. Һәр икиси дә онун һәсрәтиндәдир. Фүзули Мәҹнунун бу һәсрәтиндәки изтирабларыны көстәрдији һалда, Ибн-Сәламын изтирабларыны көстәрмир. Лакин ону Мәҹнундан вә Лејлидән тез өлдүрүр. Бу өлүм исә севки изтирабларынын нәтиҹәси иди. Бурада Мәҹнун Ибн-Сәламы «өз мәртәбәсиндә камил» һесаб едир. Биз әсәрдә Ибн-Сәламын Лејли јолунда чәкдији изтираблары көрмәсәк дә, онун вахтсыз өлүмү ешг јолунда чәкдији әзаблардан хәбәр верир. Биз бурада Ибн-Сәлама аҹымаја билмирик. Бурада белә бир суал мејдана чыха биләр: мә-

кәр Мәчнунун изтираблары Ибн-Сәламын изтирабларындан аз идими ки, бу дәрдә, бу әзаба Мәчнун дөздү, Ибн-Сәлам јох?

Бурада да бөјүк шаирин мәгсәди вар. Мәчнун дүнјаја дүнјанын әзабларыны чәкмәк үчүн кәлмишдир. Мәчнун дүнјаја кәлән андан ағламаға башламышды:

Ол күн ки бу хакиданә дүшдү,
Һалыны билиб фәғанә дүшдү.
Ахыр күнүн әввәл ејләјиб јад,
Ахытды сиришк, гылды фәрјад.

Дүнја дәрдләринә долмаг вә бошалмаг Мәчнунун фитрәтиндәдир. Тәбиәт дәрд вә әзабла бәрабәр, бу дәрди, бу әзабы чәкә билмәк үчүн она дөзүм дә вермишдир. Онун әзабы илә дөзүмү тараздадыр. Өмрү боју дәрд чәкмәјән, дүнјанын наз-не'мәти ичәрисиндә бөјүјән Ибн-Сәлам исә һәјатын зәрбәсинә дөзә билмәди. Илк дәрд ону јыхды. Чүнки Ибн-Сәлам бу дәрди чәкмәјә һазыр дејилди. Һәм дә о, ади адам иди. О, Мәчнун кими дәрдин, әзабын фөвгүнә јүксәлмәмишди. О, һәјата арифанә вә мүдриканә бахышла дејил, дүнјәви бахышла бахан минләрдән, милјонлардан бири иди. Буна көрә Ибн-Сәлам Мәчнун кими изтираблары илә дејил, јалныз өлүмү илә өз варлығыны вә севкисини тәсдиг едә биләрди. Өлүм адидир, изтираб гејри-ади. Бүтүн јарананлар өлүр, лакин бүтүн јарананлар изтираб чәкмәјә гадир дејил. Буна көрә дә Ибн-Сәлам дәрддән хилас үчүн өлүмү, Мәчнун исә изтирабы сечмәли олур.

Ади адам олан Ибн-Сәлам үчүн өлүм, мәчнунлугдан—дәлиликдән мин пај јахшыдыр. Ариф үчүн исә чүнунлуг, идракын вә фејзин зирвәсидир. Чүнки:

Чүнүн фејзилә азад олмушам гејди-хәлајигдән,
Кәмалү фәзл тәрки, рүтбеји-фәзлү кәмалымдыр.

Мүтәфәккир Мәчнун јалныз белә дүшүнә биләрди.

Нофәл Лејлини Мәчнуна алмагдан өтрү, Лејлинин атасы илә вурушуркән Мәчнун, Нофәлә дејил, Лејлинин атасы тәрәфинә көмәк едир. Буну көрән Нофәл гәзәбләнир, нијә белә еләдијини хәбәр алынча Мәчнун:—«Әғјарым јар олуб, јарым әғјар» дејә чәтин бир ишә дүшдүјүнү билдирир. Бу нә демәкдир? Бурада Мәчнун ешгин зирвәсинә јүксәлир, бу ади ешг дејил, бу фөвгәл'адәдир. Беләликлә, фөвгәл'адә сәнәтин мәһсулу олан Мәчнун һәр јердә, һәр ишдә, һәр мүнасибәтдә бизим дүшүнчәләримиздән чох јүксәкдә дурур вә бизә гејри-ади көрүнүр.

«Лејли вә Мәчнун»да образларын һеч бири мәнфи дејил. Бурада пис адам јохдур. Лејли дә, Мәчнун да, ата вә аналары да, Ибн-Сәлам да, Нофәл дә өз арзуларында вә тәләбләриндә һаглыдырлар. Бунунла белә бу әсәрдә бөјүк бир фачиә јараныр. Һамы һаглы икән бәс бу фачиәнин сәбәби нә имиш?

Сәбәб, Фүзулинин өз дили илә десәк, «Күлә хар, лә'лә харә» дејән зәманәдир.

3. ЕШГ ВӘ КӨЗӘЛЛИК

Һүруфи тәригәтинә мәнсуб олан Нәсими илә Фүзулинин мүгајисәсиндә гәрибә охшарлыг вә фәргләрлә гаршылашырыг. Тәкчә Фүзули дејил, демәк олар ки, бүтүн диван әдәбијјаты шаирләри инсаны тәбиәт вә онун һадисәләри илә мүгајисәдә дәрк едир вә јүксәлдир. Классикләрдә өлчү ваһиди, еталон, еквивалент тәбиәт чисми көтүрүлүр. Даһа доғрусу, өлчән тәбиәт олур, өлчүлән инсан!

Нәсимидә исә өлчү ваһиди, еталон, еквивалент кими тәбиәт чисми дејил, јалныз онун јеканә һиссәси олан инсан көтүрүлүр, галан нә варса, инсанла мүгајисәдә реаллашыр, анлашылыр.

Һәр ики философ шаир—Нәсими дә, Фүзули дә үстүнлүјү инсана верир. Амма Нәсимидә инсан әсасән инсан васитәсилә, Фүзулидә исә инсан тәбиәт васитәсилә дәрк едилир. Нәсими:

Мәндә сығар ики чаһан
Мән бу чаһана сығмазам.

—дејә чаһаны күлл һалында өзүндә дәрк едирсә, Фүзули:

Көнлүм оду чыхды јана-јана,
Аһәнки шәфәгтәк асимана,

—дејә өз көнлүнүн одуну, тәбиәтдә шәфәгин көјләрә учалмасы һадисәсинин дәрки васитәсилә анлајыр.

Бурада јери кәлмишкән Нәсиминин «Мәндә сығар ики чаһан» сөзләрилә башлајан мисрасына өз мүнасибәтимизи билдирмәк истәрдик. Бизчә, бу мисрадакы «ики» сөзүнү катибләр дүз охумамышлар. Бу сөз «ики» јох, «икән» охунмалыдыр. Беләликлә, мисра «Мәндә сығар икән чаһан...» олмалыдыр.

Биз буну нәјә әсасән дејирик? Әввәла, Нәсиминин бүтүн јарадычылығы көстәрир ки, о, икинчи дүнјаны— јә'ни ахирәти гәбул етмәмишдир. Белә олдуғу һалда бөјүк шаир өз әгидәсинә зидд кедиб, «Мәндә сығар ики чаһан» дејә икинчи чаһанын варлығыны тәсдиг едәрдими? Икинчи тәрәфдән, әкәр мисранын биринчи һиссәси «Мәндә сығар ики чаһан» шәклиндәдирсә, икинчи һиссә «Мән бу чаһана сығмазам» шәклиндә дејил, «Мән һеч биринә сығмазам», јахуд «Мән чаһанлара сығмазам» шәклиндә олмалы иди. Һалбуки шаир «Мән бу чаһана сығмазам» дејә јалныз бу чаһана сығмадығындан данышыр.

Фикримизчә, «икән» сөзүнүн сонундакы ن һәрфинин нөгтәси гәдим вариантларда дүшмүш, ن (н) һәрфи (и) (ی) охунмушдур. Беләликлә, «икән» сөзү «ики» сөзүнә чеврилмишдир. Һәмин бејти:

Мәндә сығар икән чаһан
Мән бу чаһана сығмазам.—

—шәклиндә охумаг, фикримизчә даһа дүзкүн олар.

Нәсимидә әксәр һалларда бәнзәјән тәбиәт, бәнзәдилән инсандыр:

Ашигин бағы, күлүстаны, үзүн күлзарыдыр,
Һансы Күлзарын ады күлсүз күлүстан олду кәл?

јахуд:

...Һәр күл-чичәк бир көзәлдән нишанәдир,
Чәмәндәки тәравәтләр сәнәмләрдән хәбәр верир.

Нәсимијә көрә тәбиәт, онун күлү, чичәји, чөлү-чәмәни она көрә көзәл вә тәравәтлидир ки, орадан инсан кечиб. Нәсимијә көрә тәбиәт көзәлликләринин өлчүсү инсандыр. Бу чәһәтдән Фүзули Нәсимијә јахынлашыр.

Һәр ики дүһа инсан учалығынын, үлвилијинин мисилсиз чарчылары кими чыхыш едир. Лакин бу чарчы-

лыгда онлары фәргләндирән үсул ајрылығыдыр. Бу да тәсадүфи дејил. Һәр ики дүһанын үсулу онларын фәлсәфи бахышынын бәһрәсидир. Әкәр Фүзулидә инсан, көзәллик вә үлвилик тимсалыдырса, Нәсимидә инсан, бунунла бәрабәр, һәм дә фөвгәл'адә гүдрәт вә габиллик тимсалыдыр. Нәсимидә инсан һәм дә јарадандыр, гадирдир:

Мән мүлки-чаһан, чаһан мәнәм, мән,
Мән һәгги мәкан, мәкан мәнәм, мән.
Мән әршилә фәршү кафү нунәм,
Мән шәрһү бәјан, бәјан мәнәм, мән
...Мән сурәти-мә'нидә һәггәм, һәг,
Мән һәгги-әјан, әјан мәнәм, мән!
...Мән чүмлә чаһани-каинатәм,
Мән дөһри-заман, заман мәнәм, мән!

Бу нөгтәдә Нәсимидән ајрылан Фүзули, инсан көзәллијини тәбиәт көзәлликләри илә тутушдуруб она үстүнлүк вермәкдә Нәсими илә бирләшир:

Тамашаји-рухун әзминә чыхды афитаб амма,
Кәлиркән сүр'әт илән дүшдү јүз јердә шитабиндән.

Бурада шаир, инсан көзәллијини, јухарыда дедијимиз кими, тәбиәт һадисәси илә тутушдурур. Демәк, бәнзәјән инсан, бәнзәдилән күнәшдир. Башга классикләрдән фәргли олараг, Фүзули, севкилисинин үзүнү васитәсиз олараг бирбаша күнәшә бәнзәтмир, күнәшин доғум һалыны, онун һәрәкәтини көзәлин көзәллији илә тутушдуруб үстүнлүјү көзәлә — инсана верир.

Күнәш сәнин көзәллијинә тамаша етмәк үчүн доғду, амма сәни көрчәк сәнин көзәллијинә һејран галыб сүр'әтини азалтды, өз көзәллији илә сәнин көзәллијини тутушдуруб сәндән даһа артыг көзәл олмадығыны дәрк етди, өз ачизлијинә утанды. Бундан сонра кәлән бејтдә һәмән фикри даһа да дәринләшдирир:

Күнәш маһчубдур, шәрми-рухундан јандырыб чәрхи,
Чыхармаг истәр ону шө'леји-аһим һичабиндән.

Күнәш өз нуруну сәндән алыб аләми ишыгландырыр ки, мәним аһымын өртүјүнә бүрүнмүш дүнјаны зүлмәтдән хилас еләсин.

Даһа сонра исә шаир утана-утана, чәкинә-чәкинә

галхан күнәши, көзәллик китабынын јалныз бирчә вәрәги һесаб едәрәк јазыр:

Күнәш левһи декил, көјдә шуа үстүндә зәррин хәт
Фәләк алмыш әлинә бир вәрәг һүснүн китабиндән.

Беләликлә, шаир инсаны, онун көзәллијини, тәбиәтин бир парчасы олан күнәшлә гаршы-гаршыја кәтириб инсаны, онун мә'нәви көзәллијини тәбиәтин көзәллијиндән гат-гат үстүн тутур. Фүзули тәбиәт һадисәләрини өзүндә әкс етдирир, даһа доғрусу, тәбиәти өзүндә тапыр. «Фәләкдә бәрг-аһимдән сәрасәр јанды кәвкәбләр» дејә тәбиәти өзүнә табе елә́тдирир:

Күн декил, һәр күн бир ај меһријлә көксүн чак едиб
Тазә-тазә дағлардыр ким, гылыр изһар сүбһ.

јахуд:

Сәһәр бүлбүлләр әфганы декил биһудә күлшәндә,
Фүзули налеји-дилсузинә аһәнк тутмушлар

Бүтүн каинаты, онун дөвраныны, кечәсини, күндүзүнү, гышыны, баһарыны өзүндә тапан бу бөјүк сөз устадынын өзү бир дүнја, өзү бир каинатдыр!

Фүзули сәнәтиндә инсан көзәллији сәчдәјә гәдәр јүксәлир. Бу, елә бир јүксәкликдир ки, бу зирвәдән јерә баханын көзләри гаралыр, башы һәрләнир. Бу јүксәклик Фүзули дујғуларынын, Фүзули фикир вә арзуларынын, бир сөзлә, Фүзули идеалынын јүксәклијидир:

Күн ки, сајән дүшдүјү јердән гачар, бир вәчһи вар,
Кәлсә али гәдрләр, фәгр әһли дурмагдыр әдәб.

Бурада инсан көзәллији гаршысында сәчдә күнәшә гәдәр јүксәлир. Күнәш инсанын көлкәси дүшән јердән она көрә чәкилиб кедир ки, өзүнү инсан гаршысында хар вә зәлил һесаб едир. Бу бејтдәки «али гәдрләр» сөзүнә диггәт јетирмәк лазымдыр. «Али гәдрләр» кәләндә кичикләрин галхыб, орадан чәкилмәси әдәбдән сајылыр чүмләсиндәки «али гәдрләр» сөзү инсанын заһири көзәллијинә дејил, ич, мә'нәви көзәллијинә ишарәдир. Демәк, шаир һәр инсаны дејил, мә'нәвијјаты зәнкин олан «али гәдр» инсанлары күнәшдән үстүн тутур. Лакин буну «али гәдр» инсанлар күнәшдән үстүндүр шәклиндә, бирбаша дејил, долајысыјла—«али гәдр» адамлар кәләндә кичикләрин ајаға галхыб ордан чәкилмәси әдәбдән сајылдығы кими, күнәш дә «али гәдр» инсанын јанында өз кичиклијини һисс едиб, онун јанындан чәкиләр шәклиндә, бәдии сөзүн гүдрәтилә ифадә етмишдир.

Фүзулинин фикринчә, дүнја нәдирсә, одур. Ону көзәл, јахуд чиркин көрмәк биздән, бизим мүнасибәтимиздән асылыдыр. Бурада Фүзули јенә дә инсаны дүнјанын мәркәзиндә көтүрүр. Харичи аләми ондан, онун мүнасибәтиндән асылы һесаб едир:

Сәрви-азад гәдинлә мәнә јексан көрүнүр.
Нәјә сәркәштә олан бахса хураман көрүнүр.

Аләми јахшы вә көзәл көрмәк истәјән әввәлчә өзү јахшы вә көзәл олмалыдыр. Шаирин гәлби көзәл олдуғундан, о, дүнјаја да көзәллик көзү вә лүтф нәзәри илә бахмыш вә һәр шеји көзәл көрә билмишдир. Һәмән гәзәлин икинчи бејтинә диггәт јетирәк:

Чан көрүнмәз десәләр тәндә, инанман; нишә ким,
Лүтфдән һәр нечә бахсам тәнинә, чан көрүнүр.

(Бәдәндә чан көрүнмәз дејирләр. Амма мән буна инанмырам. Она көрә ки, лүтф көзү илә, идрак нәзәри илә нечә бахсам сәнин бәдәниндә чаны көрә билирәм).

Демәк, көзәллик објектдә дејил, субјектдәдир. Бахыланда дејил, бахандадыр.

Беләликлә, Фүзули көзәллији мүтләг көтүрмүр. Онун фикринчә үмумән дүнја вә инсан көзәлдир вә бу көзәллији көрә билмәк үчүн гәлбимиз көзәл олмалыдыр. Дүнјаја хејирхаһ нәзәрлә, лүтф бахышы илә бахмағы бачармалыдыр.

Бурадан да естетика елминин баш проблеми олан ешг вә көзәллик мәсәләси мејдана чыхыр. Көзәлликлә ешг арасында олан бағлылыг нәдир? Фүзулинин бу бағлылыға мүнасибәти нечәдир?

Һүсн олмаса, ешг заһир олмаз,
Ешг олмаса һүсн баһир олмаз.
Һүсн олмаса, ешгдән нә һасил?
Мә'шуг едәр әһли ешги камил.
Олмаз исә ешг, һүсн олур хар,
Ешгиләдир әһли-һүснә базар.
...Лејлидән иди—камали-Мәчнун
Һүсн илә олурду ешги әфзун.
Мәчнундан иди чәмали Лејли,
Ешг иди едән чамала мејли.

1487—3

Демәк, Фүзулијә көрә ешг үчүн көзәллик, көзәллик үчүн ешг вачибдир. Көзәллик вә ону дәјәрләндирмәк габилијјәти, јә'ни ешг инсанын камала чатмасы үчүн әсас амилдир. Чүнки ешг олмаса, көзәллијин дәјәри дә билинмәз. Бу мә'нада Мәчнуну камала чатдыран Лејлидирсә, Лејлинин көзәллијини дәјәрләндирән дә Мәчнундур. Көзәллијин бөјүклүјү ешгин бөјүклүјү илә шәртләндирилир. Башга бир гәзәлдә дејилдији кими:

Һүснүн олдугча фүзун, ешг әһли артыг зар олур,
Һүсн нә мигдар олурса ешг ол мигдар олур.

Бу ријази тәнликдир. Бу тәнликдән чыхан нәтичә беләдир:

Инсан көзәллик ашигидир, о јалныз көзәллијә мәһәббәт, чиркинлијә исә нифрәт едир. Ешг көзәлликдән јарандығы кими, көзәллик дә ешг илә дәјәрләндирилә биләр. Бунларын бири дикәрини тамамлајыр. Бурадан икинчи бир мәнтиги нәтичә чыхыр: Ешг көзәлликсиз мүмкүн олмадығы кими, көзәллик дә ешгсиз көзәллик дејил. Сәррафсыз гызылын дәјәри билинмәдији кими, инсансыз да көзәллик көзәллик дејил. Тәбиәт нә гәдәр көзәл олур олсун, әкәр ондан зөвг алан инсан јохдурса, бу көзәллик чансыздыр, дәјәрсиздир. Демәк, инсан вә онун көзәллији дујмаг, дәјәрләндирмәк габилијјәти һәр шејин мәркәзиндә дурур. Ејни фикри бир гәзәлиндә шаир даһа да дәринләшдирәрәк јазыр:

Тамашаје-чамалындан нәзәр әһлини мә'н етмә,
Нә суд ол хуб үздән ким, она гылмаз нәзәр ашиг.

Чамалынын көзәллијинә баханлары бу тамашадан мәһрум етмә, ашигин баха билмәдији көзәллијин һеч бир шејә фајдасы јохдур. Јә'ни көрүнмәјән көзәллик, көзәллик дејил.

Ешг вә көзәллик! Көзәллик вә ешг! Будур, Фүзули сәнәтинин мајасы, чөвһәри! Фүзули сәнәти ешгдән јоғрулмуш, көзәлликдән доғмушдур. Онун дини ешг, инамы көзәлликдир. «Чөвһәриндән ејләмәк чисми чүда асан дејил» дејән Фүзули инсаны, онун идрак габилијјәти, ешг габилијјәти илә бирликдә көтүрүр. Онларын бирини дикәриндән ајры тәсәввүр етмир. Бу мәсәләләри биз мүасир кенетика, психолокија, естетика, фәлсәфә бахымындан јенидән инчәләмәли, јенидән өјрәнмәлијик.

Фүзули Мәчнунун дилилә бу мәсәләни белә изаһ едир:

Ислаһыма ејләмән тәәммүл
Ким күл тикан олмазу, тикан күл.
...Су суфләлијиндән ајрылармы?
Од јандыра билмәјә билирми?
...Шә'мин ки, һәјаты олду атәш,
Һалы онун атәш иләдир хош.
Оддан диләјән онун нәчатын,
Фани диләмиш ола һәјатын.

Бүтүн бунлар кенетика елминин, чөвһәр елминин әсас мүддәаларыдыр. Сујун мајелијини, јә'ни аха билмәк, одун јандыра билмәк габилијјәтини әлләриндән алмаг, онлары сулугдан вә одлугдан мәһрум етмәк, јә'ни јох етмәкдирсә, инсанын да әлиндән көзәллији дујмаг вә она вурулмаг габилијјәтини алмаг, инсаны јох етмәк демәкдир. Инсан әкәр көзәллијә вурулурса, ону бу вурғунлуг бәласындан хилас етмәк, ону јох етмәк демәкдир. Ону бу дәрддән мүаличә етмәк үчүн јеканә дәрман, јенә дә һәмин дәрдин өзү ола биләр. Бу мәсәләни мүстәгим мә'нада көтүрсәк дә, тамамилә доғрудур. Чүнки тәбабәтдә хәстәлији төрәдән сәбәби билмәдән мүаличә етмәк мүмкүн дејил.

Анчаг сәбәби гәрарым олдур,
Арами дили фикарым олдур.
Онунла един бу дәрдә мәлһәм.

Башга сөзлә десәк, бу дәрдин дәрманы, јенә дә бу дәрдин өзүдүр. Јә'ни бу јолда гурбан кетмәкдир.

Инсан көзәллик јолунда фәдакар олмалы, гурбан вермәји бачармалыдыр. Фүзули бу мүддәасы илә инсанлара башгасынын јолунда јанмаг дәрсини өјрәдир. Чүнки бу дәрс инсаны, инсанлығын фөвгүнә учалдыр.

Фүзулинин бөјүклүјү дә, јүксәклији дә, бизә гејри-ади көрүнән фәдакарлығы да, өлчүјә кәлмәјән инсанпәрвәрлији дә бундадыр.

Бу бахымдан Фүзули һәмишә тәзә, һәмишә мүасирдир. Мә'нәвијјат бөјүклүјү, башгасыны дүшүнмәк зәруријјәти, башгасынын јолунда гурбана һазыр олмаг дујғусу мүасир инсанын гаршысында дуран ән бөјүк вә ән вачиб мәсәләләрдән биридир. Бәлкә дә биринчисидир. «Биз мүасир кәнчлијә Фүзулинин һансы чәһәти-

ни өјрәдәк»[1]—дејән мүасир түрк алиминә ҹавабымыз будур:—Биз Фүзулинин јалныз инди үчүн дејил, кәләҹәк заманлар үчүн дә ваҹиб олан көзәллији гијмәтләндирмәк вә ону горумаг, көзәл Вәтәнимиз вә көзәл мәдәнијјәтимиз уғрунда мүбариз олмаг тә'лимини кәнҹләримизә өјрәдириксә бу аздырмы?

Белә олдуғу һалда биз һансы һагла «Фүзули көһнәлмишдир, о өлүдүр»—дејә биләрик?

Хејр, о һәмишә диридир. О, јалныз бу күнүн дејил, сабаһын да, мин илдән сонранын да дирисидир. О бизим нәвәләримизин, нәтиҹәләримизин дә мүасиридир. Јер үзүндә нә гәдәр көзәллик вар, Фүзули дә вар. Јер үзүндә нә гәдәр көзәллији дәјәрләндирмәк ешги вар, Фүзули дә вар. Јер үзүндә нә гәдәр ки, јүксәлиш ешги вар, хәјал вар, Фүзули дә вар. Јалныз алчаглыг, рәзаләт, гәбаһәт, наданлыг вә ҹәһаләт дүнјасында Фүзули јохдур. Чүнки бөјүк Фүзули наданлығын, ҹәһаләтин, гәбаһәтин, рәзаләтин экс гүтбүндә дурмуш, көзәллик аләминин мүғәннниси олмушдур. Фүзулинин өлүмүндән 300 ил сонра дүнјаја Фүзули гүтбүнүн экс тәрәфиндә дуран, мәгсәдҹә онунла бир, һәдәфҹә ајры олан башга бөјүк бир сәнәткар кәлди... Бу бөјүк шаир әлинә гамчы алыб рәзаләт вә ҹәһаләт дүнјасыны дөјмәјә башлады. Бу, һејкәли халгымызын үрәјиндә уҹалан Мирзә Әләкбәр Сабир иди.

Фүзули вә Сабир! Башга-башга гүтбләрдә дуран, лакин ејни мәгсәдә гуллуг едән ики әзәмәтли дағ!

Һәр икисинин идеалы көзәллик иди. Лакин Фүзули, көзәллијин өзүнү тәрәннүм етмәклә, Сабир исә наданлыг вә ҹәһаләти дөјмәклә көзәллик идеалына говушмаг истәјирди. Чүнки чиркинлији дөјмәк, көзәллији өјмәк демәкдир!

Фүзули мәһәббәтини, Сабир нифрәтини јазмышдыр. Мәһәббәтин экси нифрәт, нифрәтин экси мәһәббәт олдуғу кими, Сабирин нифрәти Фүзулинин, Фүзулинин мәһәббәти Сабирин иди. Беләликлә, Сабир Фүзулидән ајрылдығы нөгтәдә һәм дә онунла бирләшир. Зәнҹирин орта һалгалары дејил, һәмишә уҹ һалгалары бирләшдији кими, тәзадлар да бир-бирини инкар дејил, тамамлајыр. Кечә кечә илә дејил, күндүзлә, өлүм өлүмлә

[1] Бах: «Әдәбијјат вә инҹәсәнәт» гәзетинин 1972-чи ил 4 нојабр тарихли нөмрәсиндә дәрҹ олунан «Јел гајадан нә апарар» адлы мәгаләјә.

дејил, һәјатла вәһдәт тәшкил едир, һәјаты тамамлајыр. Гышы дөјмәк баһары өјмәк, өлүмү дөјмәк һәјаты өјмәк, кечәни дөјмәк, күндүзү өјмәк демәкдир.

Буна көрә дә сатирик Сабир лирик Фүзулидир. Бу ики бөјүк шәхсијјәт Вәтәнимизин тамлығы, бүтөвлүјүдүр. Фүзулијә Сабирдән јахын, Сабирә Фүзулидән доғмасы јохдур.

Сабир бир чох сатираларыны Фүзули бејтләри әсасында гурур, формаҹа ону тәглид едир, мәзмунҹа ајры һәдәфә вурур. «Бакы пәһләванларына» адлы сатирасында шаир, Фүзулинин:

Көнлүм ачылыр зулфү-пәришаныны көрҹәк,
Нитгим тутулур гөнҹеји-хәнданыны көрҹәк.

—бејтинә бәнзәдәрәк јазыр:

Көнлүм буланыр күҹәдә човланыны көрҹәк,
Нитгим тутулур һәрзәву-һәдјаныны көрҹәк.

Дүшдүн лотулуг мәшгинә, ислама ујушма,
Өлдүр нәрәдә олса мүсәлманыны көрҹәк.

Башга бир мисал. Фүзулинин:

Дил вермә гәми-ешгә ки, ешг афәти ҹандыр,
Ешг, афәти ҹан олдуғу мәшһури ҹаһандыр.

—мәтләли гәзәлинә нәзирә олараг Сабир јазыр:

Тәһсили-үлум етмә ки, елм афәти ҹандыр,
һәм әглә зијандыр.
Елм афәти ҹан олдуғу, мәшһури ҹаһандыр,
мә'руфи-замандыр.

Бурада Фүзули лирикасы илә Сабир сатирасы бирләшир. Үсуллар башга-башга олса да, арзу бир, мәгсәд бирдир. Фүзули ағлајырса, Сабир күлүр. Лакин Сабир күлүшүндән көз јашлары дамҹылајыр.

Бәдии әсәрдә күлүш уҹалыға галхмаг, ҹәмијјәтә јүксәкдән бахмаг демәкдир. Јүксәкдән бахан исә әтрафы бүтүн кенишлији илә көрә билир. Онун көзүндән һеч нә јајынмыр. О көрүр вә күлүр. Бу күлүш гәзәбин, һирсин сон зирвәсидир. Бу зирвәдәки күлүш исә күлүш дејил, ағламагдыр.

XVI әсрин Фүзулиси өз чағынын көз јашлары илә ағлајырдыса, XX әсрин Сабири дә өз чағынын гәһгәһәси илә ағлајырды.

Һәр икиси халг јарадычылығына — фолклора бағлыдыр. Фүзули көз јашлары, ағылардан, бајатылардан, Сабир күлүшү Молла Нәсрәддин ләтифәләриндән кәлирди. Сабирин чап олундуғу журналын ады да «Молла Нәсрәддин» иди. Молла Нәсрәддин исә тарихимиздә бизим күлән фикримиз, ағлајан һалымыз иди.

4. ФҮЗУЛИ ӘЗӘМӘТИ

Јери кәлмишкән, Түркијәнин «Варлыг» журналында чап олунмуш «Јел гајадан нә апарар» адлы мәгаләмдә ирәли сүрдүјүм фикирләри бир гәдәр инчәләмәк истәрдим.

Узун мүддәт Шәрг әдәбијјатына, Шәрг сәнәтинә авропалыларын көзү илә бахмыш вә өз сәнәтимизи Гәрб дүшүнчә тәрзи илә инчәләмәјә чалышмышыг. Мәнә елә кәлир ки, артыг буна сон гојмағын вахты чохдан чатмышдыр!

Фүзули ешгини платоник ешг адландыранлар да мәсәләјә бу бахымдан јанашмыш вә сәһв етмишләр. Профессор Мәммәд Чәфәр Чәфәров «Фүзули дүшүнүр» адлы мәгаләсиндә јазыр: «Көрәсән Платон олмасајды, ганадлы-ганадсыз руһлар һаггында мүлаһизәләрини сөјләмәсәјди, Шәрг ше'ринин руһу, идеја истигамәти нә илә мүәјјән олуначагды? Үмумијјәтлә, демәк лазымдыр ки, муасир Шәргин бөјүк бир һиссәсиндә әдәбијјат елми елә бир сәвијјәјә чатмышдыр ки, инди артыг көһнә Гәрб оријентаристләринин классик Шәрг ше'ри, Шәргин бәдии дүһасы һаггында вердикләри көһнәлмиш, чејнәнмиш формуллардан тамамилә вә гәтијјәтлә әл чәкмәк лазымдыр» (Ушагкәнчнәшр, 1959, сәһ. 29—30).

Алим тамамилә һаглыдыр. Шәрг әдәбијјатыны вә сәнәтини Гәрб дүшүнчә тәрзи илә ачмаг, инчәләмәк кифајәтдир! Шәрг мәдәнијјәтини Гәрб аршыны илә өлчсәк, ја ону тамамилә инкар етмәли, ја да хејирхаһ мүнасибәт оларса, ону ибтидаилик, бәситлик мөһүрү илә дамғаламалыјыг. Шәрг мәдәнијјәтини Гәрб аршыны илә өлчмәк Азәрбајчан дилиндә јазылмыш бир китабы франсыз лүғәти илә баша дүшмәјә бәнзәр. Јахуд да мәсафәни узунлуг өлчүсү илә дејил, ағырлыг өлчүсү илә өлчмәк кимидир. Мә'лумдур ки, һәр системин өз

дахили дилини, мәнтигини тапыб ону јалныз о дилләо мәнтигләизаһ етмәк лазымдыр. Әлбәттә, бурада Гәрб дүшүнчә тәрзини вә өлчүләрини инкар етмәк фикриндә дејиләм. Мән һәр икисини өз өлчүсү илә өлчмәјин тәрәфдарыјам! Онда һәр икисини доғру-дүзкүн дәјәрләндирмиш оларыг. Авропа Шәргдән көтүрдүјүнү ејнилә сахламыр, ону дәјишдирир, өз руһуна, өз дүшүнчә тәрзинә вә өз мә'нәвијјатына ујғунлашдырыр. Шәрг исә чох һалларда Авропадан көтүрдүјүнү дәјишдирмир, өзүнү она ујғунлашдырмаға чалышыр.

Һеч бир Шәрг халгы Авропанын әдәбијјат вә сәнәт наилијјәтләринә көз јума билмәз. Лакин онлары өзләшдирмәји бачармаг лазымдыр. Әкәр белә олмаса о халг, Авропадан алдығы тә'сир нәтичәсиндә өзүнү итирәр, өз варлығындан кечмәли олар.

Биз Бетһовени, Бахы, Чајковскини, Шуманы, Вагнери севмәлијик. Лакин онлары јамсыламамалыјыг. Биз өз фолклорумуз әсасында өз симфонијамызы јарадыр вә бу јолла да дүнја сәһнәсинә чыхырыг. Мәкәр муғамлар һәр бириси ајрылыгда бир симфоник әсәр дејилми? Биз скрипканы Авропадан алдыг. Бәс уду, тары, зурнаны дүнја сәһнәсинә чыхара билмәрикми? Үзејир бәј «Короғлу» операсында симфоник оркестрә гаразурнаны вә тары кәтирди вә ону дүнја мигјасында сәсләндирди.

Биз јалныз бу јолла кетмәлијик. Бу мә'нада Ејјубоғлунун «Варлыг» журналында нәшр етдирдији «Өлү әдәбијјат» мәгаләси мәни разы салмады.

«Шәби-һичран» дастанында Фүзули һаггында јазмышдым:

Дајанды көзүндә мин ган, мин гада
Арзу дәрјасында бир јелкән олдун.
Заман өзкәсини јандыранда да
Алышан о олду, јанан сән олдун.

Ағладын, јајылды сәсин һәр јана,
Бүлбүл бағчаларда өтдү дедиләр.
Кәләндә Мәһәммәд кәлдин чаһана,
Кедәндә Фүзули кетди дедиләр.

Бәли, атасы она Мәһәммәд адыны вермишди. Лакин «Дәдә Горгуд» ән'әнәсинә садиг галараг о өз адыны өзү гојду. Өзүнү Фүзули адландырды. Мәһәммәдләр чохдур. Лакин Фүзули тәкдир. Бөјүк шаирләр чохдур, лакин Фүзули бөјүклүјү һеч бир һүдуд, һеч бир сәрһәд

танымыр. Бу бөјүклүк өлчүсүзлүкдүр, сонсузлугдур. Чүнки Фүзули мә'нәвијјатына јалныз бир халг дејил, јалныз бир дүнја дејил, бүтүн каинат сығынмышдыр. Фүзули мә'нәвијјаты кечәли-күндүзлү бир дүнја, ајлы-улдузлу бир каинат, кәдәрли-севинчли бир аләмдир. Бу аләмә баш вурмаг, бу дүнјаны өјрәнмәк, бу каинатын сирләринә вагиф олмаг чәтиндир, имкансыздыр!

Мән дәфәләрлә ону өјрәнмәјә чан атмышам. Лакин өз ачизлијими һисс едиб, бу фикирдән ваз кечмишәм. Нејләјә биләрдим ки, бу дәрјанын, бу океанын өзүндә јох, јалныз бирчә дамласында батдым. Үзүб саһилә чыха билмәдим. Һәмишә мәчһул, намә'лум шејләр инсанда бөјүк мараг доғурур. Бәлкә бу мәчһуллуғун нәтичәсидир ки, дүнјанын ән алим, ән агил, ән ариф адамлары һәмишә бу бөјүк сәнәткары өјрәнмәјә, баша дүшмәјә чан атмыш, лакин онун сирләринә һеч ким там мә'нада вагиф ола билмәмишдир.

Мәкәр бу күн елми тәрәггинин бу сәвијјәјә чатдығы бир вахтда каинат, онун сирләри инсан гаршысында бир мө'чүзә кими дајанмамышдырмы? Бу күн инсан Аја кедир. Ајдан башга планетләрә көрпү салмаг истәјир. Нәдән өтрү? Ондан өтрү ки, мәчһуллар вә намә'лумлар һәмишә бәшәријјәтин гаршысында бир суал кими дајанмыш, инсан мәчһуллары мә'лума, намә'лумлары ајдынлыға чыхармаг јолунда чалышмышдыр. Инсан вә каинат гаршы-гаршыја дајандығы кими, бу күн Фүзули сәнәти, Фүзули е'чазкарлығы да бизим гаршымызда бир суал кими дајанмышдыр. Биз бу күн «Сејр ејлә мәканы-ләмәканы» дејән Фүзулини елмин букүнкү сәвијјәсиндән јенидән өјрәнмәјә чалышмалыјыг.

Ејвани-сүпеһриндә сәјјарә
Мин-мин көз ачыбдыр интизарә,

—дејән шаир бизи көјдә мин-мин көз ачыб, јолумузу һәсрәтлә көзләјән улдузларын кәшфинә чағырыр:

Билмәк кәрәк ону ким чәваһир,
Нә кәнчи-ниһандан олду заһир?
Нә даирәдир бу дәври-әфлак?
Нә забитәдир бу мәркәзи-хак?
Чисмә әрәзи ким етди гаим,
Нарә нәдән олду нур лазым?
Һәр хилгәтә кәрчи бир сәбәб вар,
Аја сәбәби ким етди изһар?

Кәр каф илә нундан олду аләм
Аја нәдән олду кафу нун һәм?
Биһудә декил бу кархана,
Бифаидә кәрдиши замана.

Бөјүк шаирин XVI әсрдә вердији бу суалларын чавабы XX әсрдә һәлә тапылмамыш, тамамилә ајдынлашдырылмамышдыр. Бүтүн каинаты өз мә'нәвијјатындан кечирән, ону өзүндә тапан, мадди аләмин сualларына чаваб арајан, ону дәрк етмәк истәјән бир шаири дәрк етмәк, өјрәнмәк үчүн биз јалныз әдәбијјаты дејил, тәбиәт елмләрини, фәлсәфәни, психолокијаны, тәбабәти, бир сөзлә, мүасир елмләрин вәһдәтини дәриндән билмәли, јалныз бундан сонра Фүзулијә јенидән гајытмалыјыг. Инсанлығы танрыја, севкини динә чевирән Фүзулинин сәси бүтүн заманлары дәлиб кечир, бизи доғрулуға, дүзкүнлүјә, сәдагәтә, әдаләтә, бөјүклүјә, үлвијјәтә, учалыға вә тәмизлијә сәсләјир. О бизимлә биркә јашајыр. Фүзули, сөзләриндә нәфәс алан, фикирләриндә јашајан, дујғуларында фәрјад чәкән инсанлар инсаны, шаирләр шаири, арифләр арифидир.

Шаирләр вар ки, биз онлары бәјәнирик. Шаирләр вар ки, онлара вурулур, онлары севирик. Шаирләр дә вар ки, биз онларын сәнәти гаршысында донур, һејкәлләшир, сөзүн тилсиминә дүшүрүк. Фүзулинин өзү демишкән: «Сурәти-һалым көрән сурәт хәјал ејләр мәни».

Фүзули ше'ринин ән көзәл тәһлили онун гаршысындакы һејрәтимиздир. Һејрәт сүкут етмәкдир, сеһрләнмәкдир, тилсимә дүшмәкдир. Фүзули сәнәтинә, Фүзули хатирәсинә ән бөјүк һөрмәт бизим һејрәтимиз вә бу һејрәтдән доған сүкутумуздур.

1974